

Колгоспне уярмлення відбулося головним чином упродовж 1929–1933 рр., а протягом 1935–1938 рр. було створено лише 2,8 тис. колгоспів. У 1938 р. кількість їх досягла 27 тис. господарств. Якщо у 1929–1933 рр. до колгоспів записалося 3,2 млн, то за 1935–1938 рр. до них приєдналося 623 тис. селянських дворів²⁰. Протягом першої половини 30-х рр. союзний уряд здійснив не лише масову колективізацію селянських господарств, а також встановив єдину організаційну форму колективної трудової діяльності — артільну. Українське село стало колгоспним, але формування колгоспного селянства, тобто носія нового укладу життя тривало у різних бригадах, під час політично-ідеологічних акцій (ударництва, соцзмагання), зовнішнього впливу шефських робітничих бригад, політвідділів МТС, сільських рад. Соціальна резервація, яку нагадували колгоспи 30-х рр., стала тим середовищем, у якому перетравлювалася «приватновласницька свідомість» колишніх селян-підприємців. Сільські хутори та хуторяни, які представляли собою тих самотніх «залишенців» старого укладу життя, дратували партійців, тому наприкінці 30-х рр. їх переселяли до колгоспів. Так, станом на 5 грудня 1938 р. ліквідації підлягало 25982 хутора, з них на Житомирщині — 13806, на Київщині — 5100, на Поділлі — 3139. Держплан СРСР встановив план «виселення хуторських господарств» у 1939 р. та їх перехід «на жительство в колгоспи», до якого потрапили 12 тис. хуторів в Україні, хоча переселенню підлягало 96 тис. самодіяльних господарств²¹.

Отже, масове усуспільнення селянської землі, худоби, реманенту, утвердження артільної організації праці в колгоспах, які в основному завершилися восени 1931 р., означали радикальну зміну соціально-економічного укладу повсякденного життя в українському селі. Якщо у 20-х рр. між селянами існували певні майнові розбіжності, то в колгоспному селі відбувся його поділ на колгоспне та одноосібне селянство, які вирізнялися за соціально-правовим статусом. Колгоспники стали підневільними виконавцями сільськогосподарських робіт, встановлених Наркомземом УРСР. Незважаючи на утиски влади, 1,4 млн господарств не пристали до колгоспів, а 285 тис. дворів примусово виселили з України²².

2. Повсякденна робота в колгоспних бригадах

Позбавлення селян майна в ході колективізації виявилася справою набагато простішою, ніж організація спільного сільськогосподарського виробництва в артілі. Голови колгоспів, особливо з 25-тисячників, не мали ні агрономічних знань, ані досвіду ведення колективного господарства. Підготовка до першої колгоспної весни 1930 р. виявилася продовженням тих методів і форм роботи, які застосовували при колективізації: отримання плану посівної кампанії з району, подвірний облік членів колгоспів, «загадування» на роботу, призначення відповідальних, обхід дворів. Колгоспи не мали ні тваринницьких ферм, ні спеціальних приміщень для реманенту та насіння, тому вони нагадували речовий склад. «В районах Олександрійському, Семенівському, — писав інспектор НКЗ УСРР Н. Рябуха про стан господарств Кременчуцької округи, — машини зведені в кучу, як лом — в хаосі, складні машини знаходяться під відкритим небом, в деяких колгоспах молотарки й локомотиви стоять в полі, нічим не прикриті, на

току, де молотили; жатка, де було закінчено косовицю, там і кинута. Є випадки в Семенівському р-ні передана колгоспу худоба своєчасно не годується, по дню без харчів. По поясненню член правління, чому це так, відповів: «Члени колгоспу не хочуть годувати, немає відер, неділя» та ін. Таких фактів можна навести багато, але досить і цього, щоб дійсно уявити таку безгосподарчу картину»²³. Галузева структуризація сільськогосподарського виробництва була успадкована від селянських господарств, але там був єдиний власник, а в колгоспах панував «безгосподарчий» безлад. Правління та сільська рада отримували плани засіву та контрольні цифри збільшення поголів'я худоби, яка масово гинула від голоду та холоду. У лютому 1930 р. почали створювати молочні ферми, розплідники, відгодувальні пункти в колгоспах, але вони не могли охопити усупільненої худоби. Хаотичність була характерною ознакою повсякденного функціонування колгоспів у 1930 р., а між правлінням та колгоспниками не вдалося досягнути порозуміння.

Статут сільськогосподарської артілі, ухвалений ЦВК та РНК СРСР 1 березня 1930 р., не встановлював конкретної форми щоденної організації праці в колгоспі, а тим паче бригадної, хоча село знало наслідки діяльності бригад по колективізації, створених робітниками-шефами, 25-тисячниками, іншими активістами. Розподілом робіт в артілі займалося правління згідно правил внутрішнього розпорядку, тому кожен колгоспник мав виконувати денні норми виробітку, обов'язково та особисто з'являючись до «літерного», тобто до правління за нарядом²⁴. За недбайливе ставлення до усупільненого майна, а також за невихід на роботу без поважних причин — колгоспники підлягали штрафу, попередженню, тимчасовому звільненню від виконання робіт та виключенню з членів колгоспу. Директивно-плановий принцип управління колгоспами за галузями господарювання був розрахований на швидке виконання ними державного хлібозаготівельного завдання, тому райземвідділи доводили засівний і заготівельний плани до кожного господарства. Колективний вихід в поле цілими кутками, групами косарів чи плугатарів не забезпечував оперативного керівництва виробничими процесами та соціально-професійного виховання колгоспників в «дусі колективізму», тому відбувався активний пошук нових форм щоденної колгоспної роботи.

XVI-й з'їзд ВКП(б), який відбувся у червні–липні 1930 р., також не дав чітких вказівок стосовно бригадної організації праці в колгоспах, а лише обмежився закликами про підготовку «колгоспних кадрів», про розвиток соцзмагання, створення виробничих нарад, скликання делегатських зборів. Районні колгоспні спілки були єдиним координуючим центром, на якого покладалися функції організаційно-виробничого управління колгоспним життям, призначення кадрів, здійснення організації праці, а селянами-одноосібниками займалися так звані районні сільськогосподарські кооперативні спілки, тобто осередки реорганізованої у 1929 р. сільгоспооперації. Про колгоспні бригади навіть не згадувалося, але з'їзд висловив важливу політичну тезу про те, що в артілях не завершується, а лише розпочинається «...справа створення нової суспільної дисципліни, справа навчання селян соціалістичного будівництва»²⁵. Отже, 1929/30 р. характеризувався випереджаючими темпами колективізації селянських господарств та недостатнім рівнем колективізації їхнього нового виробничого побуту, тобто організації колгоспної праці.

Бригадна організація виробничої діяльності функціонувала переважно в радгоспах, а в колгоспах вона ще не мала сталого офіційного статусу. Починаючи з весни 1930 р. до неї вдавалися лише окремі господарства, але використовували переважно досвід роботи бригадирів по колективізації. Наприклад, у березні 1930 р. в артiлі «Вперед до соціалізму» і тсозі «Жіноча праця» Лебединського району на Сумщині бригадири здійснювали подвірні обходи для «загадування» на роботу та вручення нарядів. Господарства не мали належного обліку працездатних, тому не могли визначити порядок виходу на роботу. Укрколгоспцентр, перевіrivши діяльність тсозу та артiлі, визнав факт «остаточного падіння дисципліни», тому що «наряд на робочі руки» було виписано у кількості 109 осіб, а виходило на колгоспні роботи 40 осіб²⁶. Серед працюючих молодь та підлітки становили 70%, а «...частенько той чи інший член тсозу, отримавши наряд на виїзд в поле, брав конячину з конюшні та сіно, замість поля потрапляв на роботу на стороні, позаяк там платили готівкою». Занедбаний стан господарства пояснювали тим, що майже усі галузі обслуговували підлітки, а належного управління не було. «Ми були свідками, — наголошували інспектори Укрколгоспцентру, — коли на свято (пасхи), селяни розбирали коней додому для поїздок в гості пиячити»²⁷. Тсоз вирізнявся від артiлі відносною свободою господарських дій, але «падіння дисципліни» пояснювалося відсутністю внутрішньої структуризації виробничо-трудої організації повсякденного життя колгоспів.

Про необхідність створення бригад в колгоспах вперше заговорили делегати VI-го з'їзду рад СРСР, що відбувався у березні 1931 р. Вони висловилися тоді за доцільність підготовки «...досвідчених кадрів керівників виробничих галузей колгоспів (бригадирів, полеводів, старших тваринників, старших трактористів, обліковців»²⁸. Ідея бригадної організації сільськогосподарського виробництва, запозичена від промислових підприємств, почала набувати системного оформлення та обов'язкового впровадження. Так, 1 квітня 1931 р. ЦК ВКП(б), «дбаючи» про розвиток «виробничо-господарської активності та ініціативності» колгоспниць, ніби поєднання сімейних турбот і колгоспної панщини, могли видатись пасивним станом, виділив «жіночі» галузі сільського господарства: рільництво (льон, коноплі, буряк), городництво, молочне тваринництво, птахівництво²⁹. Ці галузі вважались такими, у яких використання праці колгоспниць, визнавалося найпродуктивнішим, хоча вони були надзвичайно трудомісткими і виснажливими. Визнаючи їх роль у колгоспному виробництві, ЦК партії дозволив «висування» жінок-колгоспниць на посаду бригадирів. Червневий (1931 р.) пленум ЦК ВКП(б) зобов'язав правління колгоспів забезпечити «...прикріплення постійного складу працівників до тракторів, коней та машин; до кожної молотарки, до кожного трактора з відповідними причепними механізмами повинна бути прикріплена постійна бригада»³⁰. Їх створювали в колгоспах з великою посівною площею пропашних і технічних культур, призначаючи за конкретними ділянками поля. Отже, селянин, крім постійної прописки в колгоспі, був «прикріплений» до рільничої бригади. Вони діяли за галузевим принципом, а формування персонального складу відбувалося за територіальним, тобто за місцем проживання в селі. На бригаду покладалися завдання по підвищенню продуктивності праці, а також різні організаційно-масові заходи

(ударництво, змагання, трудові почини тощо). Виконавці, які були помічниками бригадирів, здійснювали нагляд за трудовою діяльністю та соціальною поведінкою колгоспників.

Бригади виникали «за кутковим принципом», за ознакою «бригади-двійки», за галузевою спеціалізацією. До них приписували всіх колгоспників, навіть сільських учителів. Наприклад, в колгоспі ім. 1-го Травня с. Велика Снітинка Фастівського району формування бригади відбувалося наступним чином: «Управа колгоспу, виділивши бригадирів, дала завдання кожному відібрати на кутку собі людей в бригаду»³¹. Влада прагнула створити загальноколгоспні бригади за галузями господарювання, а правління колгоспів враховували територіально-цехову специфіку. Кожна дільнична бригада мала пересічно 40 працездатних колгоспників, які отримували щодня 200–300 грамів хліба, а для них відводили 420–560 га ріллі під різними культурами. У 1932 р. 89% колгоспів мали постійні бригади, для яких Укрколгоспцентр встановив відповідні норми виробітку. Їх виконували 56,2%, перевиконували 29%, недовиконували 15,1% господарств³². За наявності 400–500 га землі та 40 працюючих на одного члена бригади припадало 10–12 га, відтак виорати виснаженими кіньми один-два гектари щодня було неможливо, особливо в роки голодомору 1932–1933 рр. Зернові культури треба було скосити, перевернути, скласти в копи, вивезти на колгоспний тік. Тракторами виорювали тоді 43% ярового клину, 60% зяблової оранки, боронували 6% та засівали 21% колгоспної площі, а збирали зернових 23%³³, тому основний тягар лягав на руки колгоспників, які обробляли ще й власні городи.

Створення постійних бригад виконувало соціальну функцію, дисциплінуючи колгоспників, а з іншого боку сприяло максимальному використанню робочих рук. Укрколгоспцентр розробив, а ЦК КП(б)У затвердив 9 квітня 1933 р. «Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах», які були опубліковані в центральних та районних газетах. Вони свідчили про появу системи колгоспного кріпацтва, позаяк колгоспники залежали від бригадирів. Ось основні пункти нових правил:

1) Жоден колгоспник не може використати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади;

2) Всі колгоспники повинні бути в певних виробничих бригадах;

3) Колгоспник, призначений на роботу, не має права вислати замість себе членів свого двору;

4) Колгоспник повинен виходити на роботу в певний час і без особливих нагадувань;

5) Перерви на сніданок, на обід не дозволяються без розпорядження бригадира;

6) Колгоспники не мають права залишати роботу, доки не прийде наступна зміна;

7) Тільки у вільний від колгоспних робіт час колгоспник може працювати на своїй садибі;

8) Працездатних членів колгоспу, які кілька разів не прийшли на роботу без поважних причин, правління колгоспу може притягнути до роботи обо-

в'язковим порядком³⁴. Отже, «Тимчасові правила» зафіксували напівкріпосне становище українських селян в колгоспі, які залишалися до кінця 30-х рр. без суттєвих змін.

Встановлення норм виробітку унеможливлювало так звану «знеосібку», тобто кожен колгоспник зобов'язаний був їх виконувати щодня, тому до роботи залучалися і підлітки. «На сапання жінки, котрі здужали, — згадувала Я.П. Мицик з с. Вишнопіль Тальнівського району, — брали із собою дочок старших. До роботи в полі заохочували «бовтушкою». В окріп засипали борошно, розмішували, і воно розбігалось по горшку дрібнесенькими галушечками»³⁵. Виробити встановлені норми голодним колгоспникам, особливо на важких фізичних роботах в колгоспах, було справою безнадійною. Вони приходили на роботу, сподіваючись отримати від бригадира чи правління так звані «відсипні», тобто 200 грам борошна або печеного хліба, але згодом заборонили видавати колгоспниками хліб, зобов'язавши їх приходити з власною випічкою. Громадське харчування в колгоспах було недостатнім для відновлення робочої сили, його навіть бракувало для фізичної підтримки працюючих колгоспників. «Колгосп відкрив їдальню, — згадував мешканець с. Ямпіль Катеринопольського району І.К. Залевський, — там годували тих, хто виходив на роботу. А кінчилися харчі, то давали вже тільки ріденьку баланду. Люди падали на ходу, піде чоловік рано на роботу — і нема»³⁶. Залишити колгосп без дозволу голови та бригадира означало позбутися зароблених трудовнів, а працювати голодним — не виконання норми виробітку, відтак отримання належної кількості трудовнів, якщо взагалі їх видавали в аванс. На колгоспних полях, закріплених за різними бригадами, працювали колгоспники та колгоспниці з пухлими ногами, стояли наглядові вежі, а після заходу сонця їздили вершники, оберігаючи врожай від голодних селян.

25 березня 1933 р. Тальнівський районний земельний відділ розробив зразкові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах району, які були своєрідною конституцією кожного колгоспу. Зокрема, бригадир керувався виробничим планом бригади, вказівками правління колгоспу, його голови та заступника. Вони не мали права переставляти людей без відома бригадира. «Член колгоспу, що залічений до складу одної з бригад, — наголошувалося в правилах, — не має права без згоди правління колгоспу перейти до іншої бригади. Бригадирам суворо забороняється брати на роботу не членів своєї бригади. По першій вимозі бригадира член колгоспу мусить виконувати ті роботи, що йому доручаються. В разі колгоспник відмовляється виконати доручену йому роботу без поважних на те причин, справа передається на розгляд правління, де виноситься рішення згідно з Статутом артілі та чинними законодавствами»³⁷. Бригадир рілничої бригади цілком відповідав за вчасне виконання виробничого плану на окремій ділянці поля, за збереження тягла та реманенту. Робота розпочиналася о 7-й ранку, а обідня перерва тривала з 12-ої до 14.30. Друга перерва для підкормки коней з пересувних жолобів відбувалася з 17 до 17.30, а робочий день рілничої та городньої бригад завершувався о 20-й годині вечора. Якщо бригада не мала коней, особливо городня, то робочий день тривав з сьомої ранку до восьмої вечора, але з перервою на обід від 12 до 14.00. За таким графіком працювали будівельні бригади та майстерні в колгоспах.

Копіткою і навіть інтенсивною була робота конюха. Він майже цілодобово доглядав за кіньми, якщо був корм: о третій ночі видавав коням сіно та ярову соломку, напував, через півгодини видача «наїдного корму», чистка коней на дворі о 5.30 ранку, виведення коней на роботу о шостій ранку, заготовка корму для обідньої перерви в 11.30 годин дня, очищення стійла та підстилання соломою о 19.00, чистка та напування коней, наповнення сіном жолобів о 21.00-ій годині вечора³⁸. Тваринницькі ферми мали власний графік роботи, який залишався майже без змін упродовж існування колгоспного ладу в Україні, а не лише протягом 30-х років. Догляд рогатої худоби розпочинали о четвертій ранку з роздачі корму, а доїння корів тривало протягом години — від п'ятої до шостої години ранку, згодом догляд за ними до сьомої години (напування, чистка), а денний догляд та доїння припадали на 11–12 години, напування худоби о 13.00, роздача сіна та соломи о 14.00, кормів о 19.00 та доїння вечірнє до 20.00. Отже, тривалість робочого дня на тваринницькій фермі, де працювали переважно жінки, розпочиналася о четвертій ранку і перманентно розтягувалася на весь день. Вільного часу для власного господарства було обмаль, фактичного його не було, особливо зранку. Колгоспниця-свинарка, праця якої так мальовничо була відтворена в художньому і документальному кіно 30-х рр., також фактично була приписана до ферм, тяжко працюючи з п'ятої ранку до сьомої вечора, доглядаючи колгоспну худобу взимку, забуваючи про сон і власне здоров'я, хоча в умовах голоду про них ніхто не дбав. Від голоду та холоду гинули не лише селяни, а також колгоспна худоба, тому що бракувало кормів — сіна, вівса, ячменю, без яких коні не могли тягнути ні плуга, ні борони. За січень–квітень 1933 р. кількість свиней в колгоспах України зменшилася на 32%³⁹, колгоспи втратили за 1932–1933 рр. 651 тис. коней, колгоспники з 69 тис. у 1932 р. залишили лише 9 тис. голів у 1933 р., а загалом поголів'я великої рогатої худоби за роки колективізації та голоду скоротилося в УСРР у два рази⁴⁰. Худоба гинула від фізичного виснаження в бригадах, які виконували виробничі плани, під час оранки, возіння буряків, не маючи належних кормів. У 1932 р. за відсутності насіння та здорових коней не засіяли 2,3 млн га зернових культур, а збільшення норм виробітку восени 1932 р. на 25% змусило визнати керівництвом Укрколгоспцентру факту «...зменшення продуктивності праці, що мало місце внаслідок погано стану тяглової сили, недостатнього харчування колгоспників, несприятливих умов та поганої організації праці»⁴¹. Вибіркове обстеження колгоспів виявило, що денні норми: оранка плугом — 0,65 га, оранка букером — 2,3 га, волочіння боронами — 5,15 га⁴², які, враховуючи виснаження коней та колгоспників, важко було виконати протягом дня.

Рільничі бригади, маючи виробничі плани та завдання, мусили виконувати їх, але існувала межа фізичних можливостей людського організму, яка залежала і від внутрішнього розпорядку колгоспу. Видача хліба на трудовні восени 1933 р. та на громадське харчування колгоспів певною мірою «оживила» діяльність бригад. Сільськогосподарська група НК РСІ УСРР, обстеживши колгоспи, визнала 18 жовтня 1933 р. той факт, що саме поточний рік характеризувався «...закріпленням в колгоспах постійних бригад з твердим складом колгоспників». Зазначалося також, що в колгоспі ім.Сталіна Слишковецької слободи Могилів-Подільського району з 575 працездатних за шістьма бригадами

протягом року було закріплено 456 колгоспників, з них 251 колгоспницю, які виходили стовідсотково на роботу, використовуючи корови колгоспників для польових робіт бригад. Колгоспники скошили механізмами 168 га, а косами 210, закінчивши збір зернових за два тижні, а молотьбу за 37 днів⁴³. Виявленням високої трудової дисципліни в бригадах було максимальне виконання норм виробітку та явка колгоспників на роботу, тому вони і використовували власну робочу та продуктивну худобу.

Колгоспний бригадир, призначений з односельчан, поведився в умовах голодомору по-різному: одні вимагали від селян щоденного виходу на роботу, застосовували до них адміністративні методи впливу (штраф, списання трудоднів, позаурочні роботи тощо), інші, рятуючи їх від голодної смерті, дозволяли перевіювати солому, вимагали від правління видачу натуральних авансів. Зокрема, у грудні 1932 р. на Дніпропетровщині було засуджено 180 бригадирів, навіть двох до розстрілу, 18 від 5 до 10 років ув'язнення, від 3 до 5 років 54, решту до примусових робіт, тому що вони приховували хліб для харчування колгоспників⁴⁴. Карально-репресивні органи вишукували «саботажників», не забуваючи про членів правління та бригадирів. Так, станом на 29 січня 1933 р. лише за «контрреволюційний саботаж» було засуджено 71 голову колгоспу, 71 члена правління, 121 комірника, завгоспа, рахівника⁴⁵. Репресії вплинули на віковий склад бригадирів, серед яких переважала молодь, навіть не комсомольська. Наприклад, у січні 1934 р. в колгоспах Чернігівської приміської смуги «партійний прошарок» становив 25% серед колгоспних бригадирів, а 75% мали стаж роботи від шести місяців до одного року⁴⁶. Спостерігалася висока плинність бригадирів — до 63%, тому що значна частина відправлялася на навчання, деякі до лав РСЧА, багатьох звільняли за рішеннями правління колгоспів, але були приклади і їхньої зразкової роботи. «В колгоспі (с. Ладан) Прилуцького району, — наголошувалося у доповідній записці Чернігівського облбюро КК РСІ від 9 січня 1934 р., — наслідком сумлінного ставлення управи колгоспу до організаційно-господарського зміцнення колгоспної бригади задовільно поставлено справу про колгоспного бригадира. Бригадири свою роботу виконують вміло, організуючи маси колгоспників на своєчасне і якісне виконання виробничих завдань, облік своєї роботи проводять вчасно, щоп'ятиденки, між бригадами та управою колгоспу є потрібний виробничий зв'язок в роботі; перекидка робочої та тягової сили з бригади в бригаду, що мала місце дід час сівби озимини, робилася з відома та погодження з бригадами. Всі бригади брали участь активну в складанні та обговоренні виробничо-фінансового плану колгоспу та окремих бригад. Випадків відриву бригадирів від їх безпосередньої роботи не було. Оплата праці бригадирам проводилася в залежності від якості роботи в цілому бригади, а за успішного виконання робіт практикувалося преміювання, наприклад, бригадира 3-ї бригади премійовано за успішне збирання, сівбу та оранку на зяб, бригадира 6-ї бригади — за добру обробку та збирання м'яти. Слабою ділянкою в роботі бригадирів є недостатня увага до культмасової роботи в бригадах»⁴⁷. Траплялися випадки, коли до бригадирів «...було призначено чуждо ворожий елемент та колгоспників, нездатних до організаційної роботи», а в Семенівському районі лише протягом 1933 р. було знято з роботи 44 бригадири з 161 по колгоспах, тобто 27%, у тому числі за незадовільне

керування роботою 26, за систематичне пияцтво 2, за бездіяльність, що призвела до зриву завдань 5, за безгосподарність 6, за порушення дисципліни 2, рекомендовано на голову колгоспу 2, відправлено до армії одного⁴⁸. Управи колгоспів самовільно звільняли бригадирів, але були випадки, коли бригадири не підкорялися наказам голів, особливо щодо скиртування мокрого хліба, а також занижували кількість зароблених трудоднів колгоспниками.

Повсякденна трудова діяльність колгоспників була нерозривно пов'язана з ланками та бригадами, у яких вони проводила усе своє трудове життя. Щоденна робота, висування в ударники, проголошення всіляких рекордів відбувалося безпосередньо в бригадах. Наприклад, «кращого колгоспника-ударника», бригадира рілничої бригади № 1 колгоспу ім. «10-річчя Жовтня» М. Дівичького району Чернігівської області Я.М. Дерев'янка преміювали поїздкою до Москви та костюмом напередодні чергового партійного з'їзду. Його передова бригада мала 64 працездатних колгоспників, з них 23 чоловіків та 41 жінку, які доглядали 277 га ріллі під різними культурами. Норми виробітку виконувалися на всіх роботах, а під час оранки перевиконувалися: замість 0,50 га виорювали щодня 0,60–0,80 га. В бригаді всі колгоспники були розподілені по ланках, а за ланками закріплювалися певні ділянки землі, а «...колгоспники виходять своєчасно на роботу (7–8 год.) і кінчають роботу вечером»⁴⁹.

Ударництво та соцзмагання, які справді набули поширення в колгоспних бригадах та між колгоспами України, засвідчували не вищу форму соціально-трудової активності колгоспників, а масового психозу та самозахисту селян постголодоморного села. Важка і виснажлива робота ударників, яка стала публічною і політично визнаною керівництвом, давала шанс на виживання та самоутвердження. Партійна пропаганда почала звертати увагу на «малосвідому частину» колгоспників — жінок, яких висували на посаду ланкових, бригадирів. Колгоспне ударництво виявилось жіночим, тому що вони працювали в ключових галузях сільського господарства, найгостріше сприймали соціальні наслідки голодомору, сподіваючись через ударну працю забезпечити матеріальний стан родини, дітей. Якщо у 1934–1936 рр. серед бригадирів колгоспниці становили від 2 до 5%, то серед ланкових 70–76%⁵⁰. Трудовий почин ланкової с. Старосілля Городищинського району М.С. Демченко, яка особисто пообіцяла «товаришу Сталіну» понад 500 ц з га цукрових буряків, перетворив його у масовий рух п'ятисотенниць і тисячниць, а щоденне життя її ланки на пекло. Вона дотрималась слова — виростила 509 ц солодких коренів з одного єдиного гектара, що розміщувався на горі Гадючці неподалік села, оселившись табором, щоденно доглядаючи, прориваючи, дотримуючись агрономічних вимог, але не покидаючи поле від весняної сівби до збирання та вивозки буряків восени. Боролися з довгоносіком, ранніми морозами, охоплюючи поле димом від спаленої соломи, нехтуючи елементарним побутом та здоров'ям. Експеримент видався вдалим, тому що за врожай 300–500 ц з га боролися 100 тис. колгоспниць Київщини, відтак 198 колгоспів, 698 бригад та 4 тис. ланок досягли бажаного результату⁵¹. У 1936 р. 65 колгоспниць отримали вищу нагороду — орден Леніна, 37 — орден Трудового Червоного прапора, а 54 — «Знак пошани»⁵². Орденоносними стали М.С. Демченко, М.В. Гнатенко, Х.П. Байдич, Г.Д. Кошова, Г.М. Швидка, перша жінка-бригадир тракторної бригади П.М. Ан-

геліна. Вони справді демонстрували трудовий героїзм, працюючи на межі психологічного зриву, тому що перевиконання норм виробітку у два і більше разів свідчило про надмірне фізичне перенавантаження. Повсякденне життя ударниці відбувалося під наглядом партійних і радянських органів влади, які також відповідали за здійснення трудового експерименту, відтак про нормований робочий день ніхто не дбав. Він розпочинався зі сходом сонця, а завершувався з його заходом. Пересічна тривалість робочого дня жінки-колгоспниці у 1934 р. сягала 10 годин щодня, у 1936 р. 7 годин, а загалом дві третини робочого часу вона присвячувала роботі в колгоспі, решту дома, хоча разом вона витрачала на повсякденні турботи до 14 годин⁵³. Передова бригада не мала морального права зменшувати трудові показники, відтак її ланки та ланкові ставали заручниками політичного дійства з ударництвом та соцзмаганням. Якщо ударниці союзного рівня отримували ордени, то звичайні колгоспниці, що виконували норми виробітку задля трудовнів, грамоти. Наприклад, колгоспниця с. Коржі Роменського району М. Бацюта отримала від політвідділу Засульської МТС почесну грамоту, тому що «...за цілий рік не мала жодного прогулу»⁵⁴. Отже, ударництво виявилось своєрідною системою організаційно-функціонального кріпацтва, коли трудове повсякдення ланки та бригади залежало від публічних зобов'язань, виголошених на районному, обласному та республіканському рівнях, відтак ланковим залишалося щоденно і виснажливо працювати.

Статут сільськогосподарської артілі, ухвалений другим Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників та затвердженим РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р., регламентував роботу рільничих і тваринницьких бригад. «Робота розподіляється між членами артілі безпосередньо бригадиром, — наголошувалося в статуті, — котрий зобов'язаний найкращим чином використати кожного колгоспника своєї бригади, не допускаючи при встановленні роботи ніякого кумівства, сімейності і суворо враховувати трудову кваліфікацію, досвід та фізичну силу кожного, а стосовно вагітних і доглядаючи жінок — необхідно полегшити їхню працю, звільняючи від роботи за місяць до пологів і на місяць після пологів зі збереженням за ними утримання на ці два місяці половини розміру середньої виробітки ними трудовнів»⁵⁵. Соціально-побутові умови роботи в бригаді, судячи зі статуту, особливо для жінок, виявилися спартанськими, адже вагітна жінка зобов'язана була працювати на польових роботах, незважаючи на її фізичний стан, особливо напередодні пологів. Їх використовували для копання ям, під час молотьби соняшників, копання буряків, тобто на тяжких фізичних роботах, тому що вони були приписані до конкретних бригад, а заміна не передбачалася. Наприклад, в лютому 1936 р. вагітній жінці з колгоспу «Плуг і Молот» Велико-Писарівського району А. Гмирко відмовили надати підводу для термінової доставки до районного пологового будинку, поєднавши її з «червоною валкою» вивозу конопель до району, тому вона народила дитину на підводі, перебуваючи у важкому стані. Цей ганебний факт, але він був типовим явищем для українського колгоспного села, назвав секретар ЦК КП(б)У М. Попов у листі до секретаря Харківського обкому М.Н. Демченка⁵⁶. Вагітним жінкам-колгоспницям фактично не видавали трудовнів для утримання на час так званої «декретної відпустки», а лише обмежувалися двотижневим звільненням від роботи до і після пологів.

Друга половина 30-х рр. супроводжувалася не лише фанфарними гаслами та закликами ударників, а й заходами організаційно-господарського зміцнення колгоспів, трудової дисципліни, підвищенням норм виробітку, посиленням адміністративних та репресивних методів впливу на «суспільну свідомість» колгоспників. У 1935 р. лише в Харківській області колгоспи залишили 23586 дворів, що становило 3,7% від їх загалу, а за перший квартал 1936 р. 4800 дворів колгоспників⁵⁷. Причинами виходу були: перехід з одного господарства до іншого, неявка на роботу, хвороба, позбавлення трудовнів та присадибних ділянок без попередження. За цей термін було виключено з колгоспів 58300 осіб, тому що колгоспники не виходили на роботу протягом 2–3 днів. Колгоспників штрафували за будь-яку провину. Наприклад, колгоспницю Я. Лозу з колгоспу «12 річниця Жовтня» Куп'янського району бригадир оштрафував на 44 трудовні за «аборт свиноматки»⁵⁸. За невихід на роботу штрафували у розмірі від кількох десятків до сотень зароблених трудовнів, тому життя і робота в бригаді виявилися нестерпними, що стало основною причиною виходу селян з колгоспів у 1935/36 р. Бригадна організація праці в колгоспах пронизувала не лише виробничо-трудова процеси, а й весь громадський побут колгоспного села. У 1938 р. на один колгосп припадало близько 3-х рільничих бригад, хоча 15% колгоспів України не мали цієї організаційної форми повсякденної трудової діяльності. Якщо у 1933 р. було 6565, то у 1937 р. 18838 тракторних бригад⁵⁹. Існували також бригади з догляду за великою рогатою худобою, свинями та вівцями, яких в УСРР було у 1937 р. 219, хоча існувала посада завідуючого тваринницькою фермою, а з 23792 завідуючих жінки становили лише 6,1%⁶⁰. Вони мали також близько 10% бригадирів тваринницьких ферм, 19% зоотехніків, 0,6% фельдшерів, 3,8% агрономів, 1,5% бригадирів-рільників, 3,6% бухгалтерів⁶¹. На 1 січня 1938 р. в колгоспах України працювало 39474 доярок, з них з однорічним стажем роботи 42,5%, від року до двох 25%, а з п'ятирічним і більше 10,5%⁶². В основному жінки займалися важкою фізичною роботою в колгоспах, а правління та бригади, крім ланок, очолювали чоловіки.

Колгоспна робота стосувалася лише працездатних, тому бригадна організація полонила переважно їх, а не членів сім'ї колгоспника, які переймалися присадибною ділянкою та домашнім господарством. В Україні зростала кількість працездатного населення, яке працювало в колгоспах, не маючи належної та своєчасної оплати праці. Так, у 1932 р. було зайнято 5,9, у 1933 р. 6,3, у 1934 р. 6,7, у 1935 р. 7,1, у 1936 р. 7,6, у 1937 р. 7,9 млн осіб⁶³, що пересічно становило на один колгосп від 262 до 280 працюючих, тобто господарства були невеликими. Створення бригад та ланок поліпшило облік працездатних колгоспників, а з іншого боку — впровадило напівкріпосну систему праці.

3. Трудовень — щоденна повинність колгоспників

Для українського хлібороба мотиваційним стимулом організаційно-виробничої діяльності завжди було матеріальне забезпечення родини, досягнення необхідного рівня хлібно-фуражного балансу господарства, тобто належної кількості основних зернових культур та кормів, які сприяли його сталому розвитку. Функціональний зв'язок сімейно-трудова організації селянського